

SZAPOLYAI ISTVÁN ÉS JÁNOS ALAKJA ISTHVÁNFFI MIKLÓS HISTORIAEJÁBAN

NAGY GÁBOR

A nemzedékek művelt olvasóinak történelemszemléletére ható *Historiae*¹ történelmünknek a kb. II. Ulászlótól II. Mátyásig tartó szakaszából idéz fel,² így alkalmas arra is, hogy gyarapítsa a Szapolyaiak kora újkori megítélésével kapcsolatos ismereteket. Katolikus szerzője Rudolf korában locumtenens palatini in iudiciis (1581–1608), művét a hosszú háború korában írta. Ha az általa sok okból elutasított Bocskainak a halála napját úgy adja meg, hogy az a heródesi gyermekgyilkosságokéra essék, miként ábrázolja vajon azt a János királyt, aki célja eléréseért a magyarok közül elsőként támaszkodott az éppen Bocskai felkeléséig általánosan ösellenségnek tekintett törökök segítségére és része volt az ország szétszakításában? Elfogultan mutatja-e be emiatt János vajda cselekedeteit, esetleg már az édesapjáéit is? Az alábbiakban nem azt vizsgálom, miként viszonyulnak közlései a forrásaihoz, hanem azt, hogy miként értékelhetők a Szapolyaiakról írt mondatai szövege stílusának valamelyes ismeretében, milyen képet alkothatott az olvasó a Szapolyaiak 1540 előtti ténykedéséről a *Historiae* alapján.

I. István gróf

A gróf először a végig ellenszenvesnek ábrázolt Beatrix társaságában jelenik meg: a trónra pályázó Ulászló vonta a maga pártjára bőkezűséggel és hatalmas ígéretekkel. Megvesztegetésről itt még nincs szó, ám ausztriai helytartósága végének elbeszélések már igen. A lényeg az elején olvasható: Szapolyai hűsége és vitézsége minden háborúban csodált – volt, megbecsülése ugyanis oda a Bécs nem férfias védelmezéséből eredő gyalázzattal. A bécsiek szervezkedéséről értesülő gróf tettei akár a gondos helytartóé is lehetnének, ha végül hajóra szállva nem menne családja után. Az olvasóban támadó elítélő véleményt erősíti Istvánffi egyrészt egy kötő-

¹ Sem kritikái, sem könnyen hozzáférhető kiadása nincs. A jelenleg csonka autográf az OSzK-ban található (Kézirattár, Quart. Lat. 2316.), a műre alább az 1622. évi kölni kiadás könyv- és lapszámának megadásával hivatkozom.

² Az utolsó megírt könyv, a XXXIV. az 1607. év végével zárul, a XXXVIII. tervezetében pedig Istvánffi megemlékezik Báthory Zsigmond haláláról (1613).

szót beiktatva,³ másrészt a gróf megvesztegettségének hitelt adva s a magánérdeknek az államérek elé kerülését kiemelve: „Sed ipse Bohemico, ut credi par est,⁴ auro captus sibique potius privatim, quam rei publicae consultum cupiens...” (I. 2.). A megvesztegethetőség árnya és a megvesztegettség tényként való beállítása után a gyávaság és a kötelességmulasztás szégyene éri a grófot, mint egyedül nevesített főurat: fenyegetett ausztriai helyőrségeinknek „...novus rex ac comes Scepusiensis ceterique duces Ungari pari socordia atque ignavia agitati maturam, uti debebant, opem ferre neglexissent.” (I. 4.)⁵

A gróf fényes haditette János Albert herceg legyőzése (II. könyv). A királyi megbízatás⁶ után először azt tudni meg, a megnövekedett sereg vezére még ki sem mozdult téli szállásáról. Ha nem idéződnék fel Ausztria elvesztegetésének gyászos emléke, felidézi Istvánffi maga – de csak azért, hogy egyből az ellentétére fordítsa az olvasóban támadható érzületet: „At ille praelii cupidissimus erat...” (II. 20.) A gróf ügyesen, akár a saját kárával is ráveszi zsoldfizetés nélküli seregét a harcra, részben „ingenii sermonisque gravitate” Hadvezért látunk: szándéka nyílt mezőn megütközni a herceggel, körültekintően elrendezvén hadát maga tör a lengyelekre („Stephanus cum Ungaris Polonos adoritur”), a győzelem után alvezérével tanácskozáván haladék nélkül a menekülő üldözésére indul. Eljárása hibátlan: jelenti királyának, a herceget hatalmába kerítette, utasítást kér tőle, majd azt maradéktalanul végrehajtja. Amit ezután tesz, az már királyi nagyvonalúság: legyőzött, hazafelélé tartó ellenfelét „summis precibus” meghívja, „humanissime atque regium in modum” vendégli, „muneribus amplissimis” tiszteli meg, végül a legfelszereltebb lovas alakulatát adja mellé, hogy az kísérje „summo cum honore” (II. 22.) a határhoz.

A fejedelmi viselkedésű hadvezér alakja így sem feledtetheti az első könyvét, végül ugyanis abban a társaságban jelenik meg, amelyikben először: „Vladislaus

³ „Non defuere ea quoque tempestate viri graves et cordati, qui maiorem in Stephano militaris prudentiae simul et severitatis vim desiderarent...” (I. 2.)

⁴ Abban a kérdésben, ki vette át a gróf helyét Bécsben, a források hiánya miatt nem mer nyilatkozni, e megvesztegetettséget azonban illik szerinte elhinni. A „credi par est” kifejezést szívesen használja, gyakran isteni beavatkozáshoz is köthetően, pl. Perényi azért záratott végül börtönbe, „ut isthic non tam novae perfidiae, quam antiqui et quidem triplicis transfugii culpam lueret ac, quod credi par est, ob invecum ab eo in Pannoniam Lutheranum dogma divinitus plecteretur” (XV. 254.); akár ártatlan volt Fráter, akár nem, „auctores certe caedis eius non multo post tempore diversis paenarum generibus divinitus, ut credi par est, irrogatis partim in summas calamitates incidere, partim miserabili vitae exitu interiere.” (XVII. 310.); Jánost anyja és testvére „ob privatae paenae divinitus, ut credi par et congruum est, inflictae gravitatem” (VI. 83.) siratják.

⁵ Finoman erősíti kiemelését előtte az „ac”, utána a „-que” használata.

⁶ Utóbb a bosszúvágy is feltűnik: „Polonos se haud dubie ulcisci posse sperabat.” (II. 21.)

Beatricis reginae et Stephani, comitis Scepusiensis consilio, armis pecuniaque adiutus” (II. 27.) győzi le Mátyás fiát. Megváltozott azonban a cselekvés minősége: nem Ulászló von pártjára bőkezűséggel, hatalmas ígéretekkel, hanem princeps, fejedelmi személy segít meg egyet a trónra pályázók közül tanácsával, seregével, pénzével.

A III. könyvben a nádor alakja jelenik meg, aki jogköréből adódóan kétszer is szembekerül királyával.⁷ A II. Ulászlóval elégedetlenek Lőrinc herceg házában gyűlnek össze, s rögtön hozzá is teszi Isthvánffi, vele a gróf az idő tájt „contracta affinitate vires opesque et sensus omnes arctissime coniunxerat” (III. 32.). Bár a rengeteg szemrehányás közvetítését először elhárítani igyekszik a nádor, „ut erat cauto sagacique ingenio”, végül teljesíti nehéz kötelességét („grave istud legationis munus”). Kötelességteljesítése után azonban jogtiprásáról (a királyi tiltást megvetve várat foglal el) is értesülünk, megelevenedik a család mesés gazdagsága is: „cum amplissimis et plane regiis muneribus” (III. 34.) megy a lőcsei találkozóra, csaknem ezer szekérenyi ellátmányt visz a királyi testvéreknek.

Amiként a gróf Ulászlót Beatrixszel közösen megsegítő alakját kétszer jeleníti meg Isthvánffi, a király által hűtlensége miatt megtámadott és ezért Szapolyaihoz forduló Lőrinc herceg felidézésénél kitér ennek a grófhhoz fűződő – a királlyal szemben elégedetlen főurak gyűlésének elbeszélésekor már említett – szoros, a köz érdekétől független kötelékére: „affinitate arctoque faedere privatim icto coniunctus erat” (III. 36.). Az olvasóra bízott, óvatosnak és ravasznak, vagy igaznak és törvénytisztelőnek minősíti-e Szapolyai viselkedését, miután a gróf közölte, katonai segítséget a király ellen nem adhat, „ne mox perduellionis reus agatur”, öregsége és betegsége visszatartja a királyi táborba menéstől, csak a királyt megkérelő követség küldése áll hatalmában. Amit e követség a királynak elmond, az csak részben Bonfini követezése, másrészt Isthvánffi szövege: a király eljárása teljességgel törvénytelen, a nádor törvényszéke elé kellett volna idézni a herceget, ha valami ártalmat tett,⁸ ez zsarnokság, máskor háborúzzék és más ellenségek ellen. A király felháborodik, fenyegetőzik, ám Isthvánffi fogalmazásán nem érződik Szapolyai szerepének kárthatása.

⁷ A pro palatinus történetíró e méltóságot természetesen mindig büszkeséggel említi, például „primam secundum regem dignitatem” (I. 6.), „officium post regiam dignitatem proximum” (XV. 254.).

⁸ Bizonyos átélést adhatott szövegének, hogy Illésházi ügyében 1602. október 17-én még maga is hasonlót javasolt nádori helytartóként királynak: „in decretis cum divorum regum, tum vero eo etiam, quod Tripartitum appellatur, aperte statutum est in eiusmodi causis, quae crimen laesae maiestatis respiciunt, in diaeta publica processum instituendum ibique terminandum” (Kiadása: KÁROLYI 1882, 685.)

Halála közlésekor a szerző említi Imre deákot, feleségét és – először név szerint⁹ gyermekeit. Méltatása az első könyv elejéről ismert megfogalmazást idézi, az Ausztria kárhozatos feladása előtti Szapolyai ugyanis „vir omnibus bellis spectatae fidei et virtutis” volt, akitől most búcsút vesz, az „vir pace et bello clarissimus” (III. 45.).

Összegezve: István grófnak az első könyvbéli ellenséges, de legalább is elfogult ábrázolása a másodikban egyértelműen megváltozik, a harmadikban pedig inkább viselt méltósága, mint személye foglalkoztatja Isthvánffít.

II. János gróf

Önállóan először az 1505. évi végzés felidézésekor jelenik meg. Werbőczy („eloquens sed factiosus”) a végzést az állam őrzésének ürügyén hirdeti ki, valójában azonban azért, hogy a királyságra már régóta vágyakozó szepesi gróf ambitioja és libidoja számára utat nyisson („re autem vera, ut regnum affectantis ambitioni libidinique viam aperiret” IV. 52.). A „libido” kifejezéssel már az első könyv elején találkozni: előkelőink azért választották Ulászlót, „quo magis libidini atque luxuriae suae frena laxarent” (I. 1.). E szót a *Historiae* I–III. könyvének meghatározó forrása, Bonfini is szívesen és elítélően használja,¹⁰ Isthvánffinál még erősebb kizárólagosan elítélő tartalma.¹¹

⁹ Jánosnál már itt hozzáteszi: aki aztán király volt. Ez az egyszerű tényközlés mindenesetre kedvezőbb, mint a majdani vetélytárs, Ferdinánd első megjelenítése, lásd a 25. jegyzetet!

¹⁰ Például a cseh követek beszédében: fiatal király „pro animi libidine cuncta geret” (BONFINI, 77. lib. IX. dec. IV.); az országnagyok és Corvinus követeinek tanácskozásán: „Nunquam sic eque pro utriusque libidine et arbitrato condiciones utrinque offerri potuere...” (125.) Corvinus tábora Csontmező után: „publici thesauri impedimenta privata libidine direpta in nullos publicos usus concessere” (164.) vagy: „Albertus magna regnandi libidine percitus” (16. X. IV.)

¹¹ Miksával mondatja Ulászló trónigényéről („ut libidini ambitionique eius obviam eatur” I. 5.), a bűnbánó Lőrinc herceggel az öt megtévesztőkről („Eorum se studio et libidine transversum actum” III. 41.), Telegdi Istvánnal a királyi tanácsnak X. Leó bullája kihirdetéséről tartott ülésén az ország vezetéséről („Interea nobis etiam ipsis summa ope adnitendum est, ne, uti hactenus, neglecta re publica privatim ad avaritiae sordes et habendi libidinem usque adeo temere ruamus” V. 64.), a hadba vonuló keresztieseknek a birtokosok önkényének kitett családtagjairól („ne domi relictis ad ludibrium et libidinem nobilitatis exponerentur” V. 73.), II. Ulászló uralma erőtlenségének megbélyegzéséül („sed potius eis ad exercendum omne genus avaritiae libidinumque et rapinarum frena laxasse censeretur” VI. 83.), Szapolyai és Báthori viszálykodásáról („vaivoda facile intellexit alios quoque esse, qui cum eo ambitione honorumque et dignitatum aviditate simul et dominandi libidine haud mediocriter certandum esse existimarent” VI. 85.), a tö-

A színlelés motívummá válik Szapolyai szereplésében. A fia prágai koronázásáról hazatérő király elé megy a gróf Trencsényből szolgálatkészségét kinyilvánítandó, „ut ipse prae se ferebat”, majd Istvánffi – megismételve az előző szövegrész elemeit – közli az igazi okot: „re autem vera, ut vir profundae ambitionis ob idque regnandi libidine ardens amplitudinem suam et divitias ostentando voluntatem eius de collocanda sibi filia exploraret” (IV. 59.) Ez esetben emberére akad a gróf, gondolhatni a fogalmazásból: „machinamenta rex solito more dissimulando¹² facile elusit” (uo).

Ismét felidéződik a család mérhetetlen gazdagsága, amikor János nyolcszáz aranyos-ezüstös lovassal kíséri Borbálát a lengyel menyegzőre. Istvánffi Hedviget és Borbálát mindig a legnagyobb elismeréssel, mondhatni szeretettel említi, kiemelve a hercegi származást és szépségüket, „incomparabiles et religiosissimas”,¹³ halálukat mindenki mélyen gyászolja.

A IV. könyvben utoljára is az uralomvágytól égő gróf alakja tárul elénk, az eddigi kifejezésekhez azonban néhány új is járul: „Iohannis certe comitis Scepusiensis animus iam dudum ambitione ac dominandi cupiditate flagrantissimus tam familiae suae potentia ac amplitudine immensarum opum, quas a patre et patruo partes habebat, quam regiae huius affinitatis accessione, ceu incitamento quodam in spem novarum rerum erigi et inflammari caepit, prout consilia eius occultorum plena scelerum processu temporum non sine summa rerum divinarum et humanarum confusione ac miserabili patriae excidio in apertum prorupere” (60.)

A hatalom vágyában égő férfiú – akinek titkolt bűnökkel teljes tervei utóbb a haza nyomorúságos romlására felszínre törtek¹⁴ elítélését erősíti a kulcsfogalmak egyéb előfordulása is. A gróf ambitioja a mondat elején több, mint a korábbiak ismétlése, ugyanis rögtön az uralomra törő Szelim ambíciójáról és annak eredményéről olvashatunk: „bellum intestinum ambitione et truculentia Selymi

rök terjeszkedéséről („solita proferendorum finium libidine” VI. 89. vagy „de perfidis hostibus pro dirae dominationis libidine inusta arma inferentibus” VIII. 127.), Nádasdyval János királynak a végig elvetemültnek ábrázolt Grittiről („potius quieti et saluti, quae cum tua coniuncta est, quam alienae libidini atque ambitioni avaritiaeque consules” XII. 191.), vagy éppen az 1595. évi hadjáratban visszaszorított Szinánról: „viribus suis tumidus aspernari caeteros omniaque libidini et ambitioni eius cessura existimabat” (XXIX. 676.) stb.

¹² E kifejezés Rudolfra valamint Báthori Zsigmondra alkalmazottan jelenik majd meg újból.

¹³ VI. 83. Utóbb Borbálára: „lectissima et singularibus corporis atque animi dotibus clarissima femina” (X. 150.)

¹⁴ A halmozódó feszültségre másutt is alkalmazza e kifejezést: Lőrinc herceg távol marad az 1490. évi koronázástól „ob veteres simultates cum Vladislao susceptas interesse noluit, quae postea in apertum bellum erupere” (I. 6.) – ám ez csak a herceget rántja végveszedelmebe.

exortum est, quanto minus antea provisum, tanto saevitia ac sceleris atrocitate crudelius et terribilius” (V. 61.), még a családirtást is felidézi Isthvánffi.

A „dominandi cupiditas” sem csak szinonimája a korábbi „dominandi libido”-nak, megvan a folytatása az V. könyv témája, a parasztlázadás leírásánál: Dózsával használtatja a birtokos réteggel kapcsolatban az „exercitam dominandi libidinem” kifejezést (talán Tubero Dózsa-beszéde alapján). A humanista műveltségű emberek számára az akár az antik mitológiából oly jól ismert bűn, az isteni és az emberi dolgok összekeverése megjelenik majd Dózsa jellemzésében is: katonáinak borzasztó, neki tetsző kegyetlenkedései után „his in hunc modum non sine divinarum humanarumque rerum confusione peractis” (V. 70.) fordul a felkelés vezetője Erdély felé. A kifejezés a legsúlyosabb elvetemültségek felidézésekor olvasható, pl. a XII. könyvben Móré Lászlóról: „divina atque humana immani crudelitate confundere erat solitus” (XII. 189.), de elemei felidéződnek a püspökségek siralmas állapotának leírásakor is.¹⁵

A tökéletes vajda

Alakja az V. könyvben jelenik meg. Bornemisza javaslatára rábízák a sereggyűjtést és az istentelen törekvések elleni fellépést, ám ő észrevéve a veszedelmet már előbb kiadta a parancsot és feszülten virrasztott. A kötelességteljesítés ismétlődik a következő mondatban: a vajda kész hadsereggel figyeli Dózsa igyekezetét. A Temesvárott ostrom alá fogott Báthori segítséget kér tőle, ő pedig az állam érdekében egyelőre félretéve érzelmeit („sepositis in praesens rei publicae causa privatis affectibus” V 71.) úgy dönt, időben visz segítséget a küszködőknek. A legnagyobb gyorsasággal („nec mora”, „summa celeritate”)¹⁶ folytatja útját, intézkedik, az ütközet előtt övéit a legeslegrövidebben buzdítva csak a rengeteg ártatlan halottat idézi eléjük. Isthvánffi szerint Györgyöt és testvérét „honestiore custodia” őrizteti, végső soron pedig Dózsa kérését teljesíti, amikor Gergelyt kegyelemből lefejezteti. Figyelemre méltó Isthvánffi viszonya a kivégzéshez: „Horret animus recensere dira, enormia et hactenus numquam visa aut audita miserorum supplicia...” (V. 73.) A kezdő szavak költőt idéznek („quamquam animus meminisse horret” Verg. 12. II. Aen.), a nunquam audita pedig költői túlzás. Nem tudhatom, olvasott-e arról, hogy Robin Hood kortársa, VI. Henrik a szicíliaiak felkelését levervén az utódául kiszemelt gróf fejére tüzes koronát tétetett, Kinizsi két évtizeddel korábbi nándor-

¹⁵ „episcopatus fere omnes a militaribus prophanisque hominibus non sine inexpressibili rerum divinarum iniuria ac pessimo humanarum exemplo hinc inde distracti erant.” (XII. 198.)

¹⁶ Komoly dicséret Isthvánffitól, ugyanis a gyorsaság vagy a hiánya minden vállalkozás felidézésekor méltatásra vagy kárhözhatásra kerül.

fehérvári kivégzéseit (Szapolyai mintáját?)¹⁷ azonban Bonfinitől részletesen átveszi a II. könyv végén. Ott nem tér ki arra, mi lett volna méltányos jámbor keresztények részéről, itt igen – talán azért, mert ehhez már személyes élmény köti: gyermekként látta Lőrinc kovácsot, a Dózsából evők egyikét.¹⁸

Értesülését, hogy a vajda a hálálkodó Báthorit ráveszi, tudta nélkül méltóságot ne fogadjon el, megjegyzéssel kíséri: a cél a hatalom megszerzése, e két, származásban, korban, gazdagságban azonos férfiú vetélkedése tette utóbb tönkre a hazát.¹⁹

A gondos vajda is motívum lesz, nem csak a királyságkereső: már visszatérne Erdélybe, de értesülvén egy parasztsapat mozgásáról, serény legátusával felkeresteti azt és szétszóratja. Ezután már tényleg úgy értékeli János gróf, hogy Isten segítségével véget vetett a háborúnak megbüntetvén a kegyetlen latrok vezéreit, amikor egyszer csak újabb csapat parasztról értesül, ám őket is gondosan szétszóratja. Több fegyveres csődület nem lévén Isthvánffi a maga nevében is értékeli a történeteket: nehézkesnek ható grammatikával fejezi ki, hogy úgy értékelhető („haud abs re censerique queat”), a vajda „seditiosos armis egregie ultus liberatae a tanto discrimine patriae laudem tulisse” (VI. 75.). Mintha sokallná azonban az elismerést, a könyv utolsó mondataként rögtön hozzáteszi: „id omne grati animi officium reique gerendae ardens studium non ad privatum quaestum, sed eidem patriae reique publicae Christianae commodum ante omnia iure meritoque offerre atque impendere debet”

Ismét az állapítható meg, hogy az előző könyv egyöntetűen elítélő ábrázolásmódja az ötödikben megváltozik, a színlelő, hatalomvágytól égő gróf helyébe a hazája szabadságán s nem romlásán virrasztó méltóságviselő lép – noha a záró mondat már átvezet a következő könyv kárhoztató stílusához.

A hatalomkeresés büntetése

A VI. könyv annak közlésével kezdődik, hogy a Temesvár felmentése előtt nagyinak és híresnek tartott gróft most nagyobbnak és híresebbnek kezdték tartani, úgy tűnt, a pannonok összes reménye benne van. Részletesebb magasztalás jön, szó-

Amiként annak idején a török elleni védekezésben túlbecsülhetetlen Nándorfehérvár veszélyeztetését nem lehetett eléggé büntetni, most a török elleni hadjáratból e felkelés miatt visszafordulni kényszerült hadvezér büntet.

¹⁸ A valóban visszataszító (aminthogy ez volt a cél) büntetés feletti szörnyülködés őszinteségét csökkenti a „Hunc exitum habuit factis suis congruum Georgius Siculus” (V. 73.) folytatás is, amikor pedig Gubec Máténak Dózsáéra hasonló kivégzését idézi fel, hozzá is teszi: „infaustae ac diris omnibus devovendae Georgii Siculi in excidium nobilitatis initae rebellionis memoria non sine horrore subiret, qui olim omnium mortalium corruptissimus et depravatissimus malignis fatis sic ferentibus Pannoniae regnum et Christianam rempublicam summa perfidia atque impietate perturbasset.” (XXIV. 529.)

¹⁹ Ennek bemutatása műve egyik célja, ahogy másutt (VIII. 114.) maga írja: „ex quibus quasi initiis nobilissimi regni excidium manifeste apparet.”

használata talán Pompeius alakját is idézi,²⁰ megtudjuk, irigylik a szabadság helyreállítóját a győzelem díszét. A király bezzeg lomha volt, otthon ült, ő meg „tutandae rei publicae” előőrshben feküdt (excubare), jár neki a főhatalom. Az összehasonlítás és a dicséret azonban hirtelen elveszíti értékét: e magasztalás az „imperitum malisque moribus imbutum vulgus” véleménye.²¹

A folytatás is ennek megfelelő: Istvánffi megnevezi leglelkesebb híveit (ők is „flagrantissimi”, akár az uralomvágytól égő gróf), rövid értékeléssel: „ambo factiosi ac lingua et moribus fideque venales et immodici” (VI. 76.), s hozzájuk is köti a IV. könyvben Jánosnál használt kifejezéseket: „Quibus quum tumultus et res novae placerent...” Még csak a 6. mondatnál járunk, de a rossz hangzású csöcselék (vulgus) és forradalom (res novae) egymást erősítve tapadnak a vajvodánusokhoz. Maga a vajda Istvánffi szerint finomabban közelít céljához: nyájas beszéddel, „nec absurdo ingenio” (az ingenium Istvánt is jellemezte), titkolt osztogatással stb. Megtudván, hogy János és csapata a legváltozatosabb módokon tör a hatalomra, a király elleni merényletről értesülünk. Istvánffi egy mondatos megjegyzése: „Suspicio in vaivodanos extitit, quamquam non sat certis nixa fundamentis.” (uo.) Az ijedt és tanácstalan királynak Bakócz és Bornemisza szigorú fellépést javasolnak, „nisi vaivodam maximum ex magno fieri velit”

A most már fenyegető árnyként megfestett Szapolyai legközelebb tényleg a háttérben marad: Perényi nádor ellene mondott a Habsburg–Jagelló szerződésnek, az ok vagy a titkolt ambíció vagy a vajda ösztönzése. Perényi halálával azonban előtérbe kerül alakja a már ismert kulcsszavakkal: vaivoda, factio, res novandae, tumultus, dissidia – s még ugyanabban a mondatban Istvánffi közli: szerinte megéri most mondani el a még a nádor életében bekövetkezett zsmarói vereség okait. Az együgyű? ostoba? elvakult? vajda alakja jelenik meg, aki szerzőnk szerint nem tudja, hogy a fortuna nem állandó, ezért a földműveseken vett győzelem után a töröknek is nekimegy. Növeli majd a zsmarói kudarc súlyát Hunyadi alakjának a megidézése: annak idején az általa visszavetett II. Mohamed szultán pihent meg itt menekültében. A dicső múlt után a Szapolyaiakhoz sokszor kapcsolt ürügy jelenik meg: ez a háború csak ürügy volt ahhoz, hogy visszautasíthassa az uralkodók bécsi meghívását, noha a tényleges okot most szerzőnk is bizonytalanul (nem „re autem vera” hanem csak „tametsi ea subesset verior causa” VI. 81.) közli: a sikertelenül kért Anna eljegyzésének nem akart a tanúja lenni. A mondat végére azonban Istvánffi megbátorodik, az állítmány indicativus: „in arcano” János vajda arra törekedett,

²⁰ „asperrimo bello prudenter suscepto et felicissime confecto” „tantum bellum Pompeius ineunte vere suscepit, media aestate confecit” (CICERO de imp. Cn. Pompei, 35. (a szöveg a neten: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/imp.shtml>)

²¹ Ugyanez a szerkesztésmód például Bebek és a Kendiek meggyilkolásának elbeszélésekor: miután részletezi, mi gazdagsága (vix credibiles divitiae) volt a megölt Kendi Ferencnek, így fejezi be a mondatot: „et mira alia multo rumore vulgi iactata” (XX. 388.).

hogy a vár elfoglalásával szerzett „favor multitudinis”-szel kerüljön közelebb a hatalomhoz („rebus facilius potiretur”). Sereget gyűjt, Nándorfehérvárra üzen katonákért és nagyobb ágyúkért, ám a már beteg Török Imre nem tud elmenni, s figyelmezteti, ne vonja el a Pannonia megmaradásához szükséges dolgokat a várból. Istvánffi a rá jellemző részletességgel ábrázolja a vállalkozás menetét, a törökök sikeres cselét, közeledésük pusztá hírére „tantus repente pavor vaivodae animum occupavit” (VI. 82.). A rögvest hozzátett „quamquam alias intrepidum” nem tompítja, inkább élesíti a megjegyzést: másokkal, a parasztokkal lehet, hogy rettenthetetlen, de az igazi ellenféllel szemben... Az ütközet leírásában mintegy Szapolyai ellentéte a mindent megpróbáló Paksy Mihály. A tábor végül, és az ágyúk odavanaknak, Istvánffi keretbe foglalja a vereséget: „tantus fuit vaivodanorum metus et consternatio...” Amit előbb csak érzékeltetett a vajda máskor bátor lelkével, azt most megfogalmazza: közmegejtélés szerint (censebatur) „vaivoda ante partam devictis agrestibus gloriam ac virtutis et fortitudinis opinionem non toto vertente anno re contra veros hostes male gesta obscurasse aut amisisse” (uo.).²²

Az előző könyv hadvezér-alakja már a múlté, de e történetnek még nincs vége. A vereség híre természetesen nyomasztóan hat a Pozsonyban a császárral való tárgyalásra várakozó II. Ulászlóra és Zsigmondra, „quamquam Vladislaus ambitioni et superbiae aemuli atque obtrectatoris sui non parum ea re decessisse in arcano laetaretur” (uo.). A Nándorfehérvár bukásával is okozati összefüggésbe állított zsarnói kaland oka „in arcano” a hatalomvágy volt, a királyt a vereség „in arcano” boldogítja, hatalomféltése miatt. Voltak néhányan, folytatja Istvánffi, akik azt gyanították, a vajda árulta el seregét a töröknek, „quod cum illis iam tum occulta parando regno consilia miscuisse dicerent” – mivel azonban a gróf ezt „negare visus est, nos in tam ancipiti incompertaque re nihil pro certo affirmamus” (VI. 83.). Nem erősíti meg tehát – holott Frangepán Bernardint annak idején azzal mentette fel a 'clades Derenceniana' előidézésének vádjá²³ alól, hogy az maga is ott volt a csatában és tagadta a törökösség vádját.

Titkolt hatalomvágya érdekében a vajda Nándorfehérvár harcckészültségének csökkentésével fennmaradásunkat veszélyeztetve a valódi ellenféllel szemben elgyávul, majd a törökösség gyanúja is rávetül, hátra van azonban még az isteni büntetésnek – humanista eruditio számára nyilvánvalóan nem meglepő – bekövetkezte. Először a két sirató nő (Hedvig és Borbála) alakja jelenik meg: siratják egyrészt e szerencsétlenül megkísérelt hadjárat miatt, másrészt „ob privatae paenae divinitus, ut credi par et congruum est, inflictae gravitatem” (uo.). A divinitus egyéb előfordulá-

²² Ez felidézi Szapolyai István megejtélésének kisebb mértékű, de hasonló változását: korábban csodált virtusú volt, amit Bécs feladásával elveszített.

²³ „Sunt, qui illum ab obsesso Brinae Frangepano clam evocatum prodiderint ea conditione, ut, si illa in Carnos excursionem Brinae obsidio solveretur, se in fidem clientelamque Turcarum concessurum promitteret.” (II. 28.)

sakor is természetesen isteni beavatkozást jelöl, Bécs ostromakor majd „divina, uti credi par est, providentia” (X. 161.) értesülnek egy áruló töröktől a védők a készülő hadicselről, a „credi par est” pedig először éppen Szapolyai István cseh arannyal való megvesztegetettsége kapcsán volt olvasható. Mi hát az a személyes büntetés? Isthvánffi időhatározót tesz oda, ahová ezek után az olvasó úgyis okhatározót illeszt: a parasztok megsemmisítése, a most már többségükben ártatlannak minősítettek véérének ontása után („post deletos agrestes et fusum innoxium plurimorum sanguinem”) állítólag „eucharistiam toto biennio videre non potuisse” (VI. 83.). Mindhármuk nagy tömegű, a nélkülözők illetve egyházi testületek javára fordított aranya, folyamatos imája és böjtölése kell ahhoz, hogy ő a misztériumot újra láthassa. Ami eddig emberi mérték szerint dicséretre méltó volt a vajda cselekedetei közül, arról Zsarnó után megtudja az olvasó: isteni büntetést vont maga után. Még tucatnyi mondat foglalkozik a vajda II. Ulászló halála utáni ambíciójával. Isthvánffi megmutatva, hogy sikertelenül próbálkozott Hunyadi mintájára kormányzóvá lenni (noha hívei „per fas nefasque” gyarapították pártját), s végül még nádorrá is Báthorit választották meg, némi kárörömmel teszi hozzá: most aztán a vajda is láthatja, van, aki vele „ambitione et domandi libidine” felveszi a küzdelmet. Szapolyainak forr az epéje, hazamegy, Isthvánffi pedig összegez: „Hae fuere causae discordiarum et contentionum inter vaivodam et Bathorium ac maximarum aerumnarum nostrarum initia, quibus tandem effectum est, ut regnum Hungariae pace et concordia disturbata miserabilem in modum quassatum ac dilaceratum peneque eversum videatur.” (VI. 85.).

Mohács

Nándorfehérvár elesténél Isthvánffi felidézi, a falakon rést ütő tüzéséggel szemben a védők tehetetlenek, mert a megfelelő ágyúkat annak idején Szapolyai Zsarnóhoz vitte el. A szávaszentdemeteri győzelem elbeszélésekor a magyar sereg legvitézebb katonája a királyhoz megy, s ott mindenki ellen felajánlja kardját – kettőt kivéve, s e kettő, teszi hozzá Isthvánffi, a két leghatalmasabb, János és György.

A VIII. könyv témája Mohács, de az eleje Werbőczy és Szobi cselekedetei kapcsán a már ismert módon kárhoztatja a 'factio vaivodana' tetteit. Megjelenik a motivummá vált színlelés is (ismét Werbőczy az, aki 'prae se fert' valamit), a hitványabbak megnyerése („traducta in partes nobilitatis ac popularium hominum voluntate”), a res novae kívánása, stb.

Szapolyai cselekedeteinek bemutatásakor azonban mintha az V. könyv stílusa ismétlődne: a lehető legnagyobb figyelemmel és igyekvéssel sereget gyűjt, ellátásukról gondoskodik, familiárisait hadba hívja, mindenkit „sedulo et severe” fegyverfogásra hajt, az egymással ellentétes királyi mandátumok azonban megzavarják. János gróf a csatától való távollétét inkább ennek, mint saját rosszindulatának szokta volt tulajdonítani – vált hirtelen rosszindulatúra Isthvánffi fogalmazása, de a folytatás józan: a vajda többször megüzeni a királynak az Isthvánffi által is helye-

selt tervet: „*commodissimum igitur et saluberrimum sibi ante omnia videri, ut copias quam primum ex omnibus locis in unum contrahat*” (VIII. 120.) György sem vádolható azzal, hogy magának követelte volna a főhatalmat („*cum diu pertinaciter recusasset*”), feltételesen fogadta csak el a vezéri jogkört.

Az ütközet elvesztése az összes, még közeledő vezért annyira megijeszti, hogy eloszlanak csapataikkal együtt – nem így a vajda, aki megerősített táborral állomásozott Szegednél, „*ut quorsum consilia Sulimani tenderent, ibi oppereretur*” (VIII. 128.). A törökkel való tárgyalásoknak már Mohács előtt, vagy a szándékos elkésésnek az után megfogant vádját tehát meg sem említi Istvánffi.²⁴

Foglalkozik viszont azzal a váddal, hogy a vajda a király halála után rögvest török segítséggel akarta megszerezni a királyságot. Részben azonban, mivel semmi ilyen nem derült még ki, részben, mert maga Szapolyai a királyi név elnyerése után is tagadta, Istvánffi a bizonytalan dolgot bizonyosnak meg nem erősítheti – láthatuk, Szapolyait máskor sem ment fel.

A vajda a clades után rögvest „*bonis et malis artibus*” folytatja a nemesség megnyerését – e közlés stílusában csak a korábbiak ismétlése, tartalma pedig a folytatást előlegezi meg: Szapolyai, „*ut mox apparuit, voto potitus est*” (VIII. 132.).

III. János király

A Mohácstól János király haláláig terjedő időszakot a IX–XIII. könyv idézi fel. A királyától megfosztott, elpusztított ország bizonytalan (egyik része Ferdinándnak, a másik valakinek az előkelők közül akarta juttatni a királyságot), a pápa nemhogy rajtunk, magán is alig tud segíteni, a vajda viszont, aki Szegednél az ellenség szándékát figyeli „*exoptatam diu occasionem arripiendi regni nactus*” (IX. 134.)²⁵ a király pusztulásával számára adódott alkalomtól boldogan²⁶ elhatározza, hogy Budára megy. Gyűlést hív össze Tokajba, a koronaőr Perényit megnyeri magának, leginkább azzal, hogy érvényesnek ismeri el Sárospatak erőszakos elfoglalását.

²⁴ Sőt fogalmazása egyenlőséget tesz a török iga és egyéb külföldi szolgaságok közé, amikbe országunk jutott: ez a csata volt az, „*qua barbarorum miserabile iugum, qua exterarum nationum servitutem subire*” (VIII. 130.) kényszerült! Rudolf koronázásakor majd a nemesség jelenti ki, hogy a németeket, mint a magyar szabadság gyűlölőit a praefecturákból el kell mozdítani, a rendek pedig írásba adják, „*quam gravis odiosaque sit eis exterorum dominatio*” (XXV. 531.).

²⁵ Nem hangzik rosszabbul, mint Ferdinánd első említése: az 1491-es pozsonyi egyezség alapján, miután Lajos király a mohácsi mezőn az ellenséggel megütközvén eltávozott, „*Ferdinandus occasionem regni Ungarici invadendi arripuit illudque maximis bellorum tumultibus involvit, quorum necdum finem ullum videmus.*” (II. 19.)

²⁶ Lassan királyi erényé lesz, hiszen korábban II. Ulászló örült Szapolyai serege zsarnói pusztulásának.

Ezután az avaritia és ambitio által vezérelt Perényi nemcsak a koronát szolgáltatja ki neki, hanem minden módon előmozdítja királlyá választását, az meg nyomban a vajdai méltóságot adja cserébe. E dicstelen kezdetű névsorolvasásból azért megtudhatni, János mellett „complures viri pace belloque praestantes” voltak, ám a seregszemle mégis elítélően végződik: a legfontosabb támasza, „partium eius acerrimus propugnator” (IX. 134.) a mindig elítélően ábrázolt Werbőczy. Az általa János királysága mellett felhozott érvek (az előkelő rokonság, a törökök és a parasztok felett aratott győzelmek, a „rákosi végzés”) közkeletűek, ám az idegen királyok szintén közkeletű elutasítását bőven megokolja: legtöbbször kapzsi, kegyetlen és szerencsétlen volt az uralmuk, súlyos veszedelmek érték az országot, friss példa erre az asszonyi gyávaságú („muliebri ignavia”) II. Ulászló, hogy szerencsétlen fiának meggondolatlanságáról szó se essék, amivel a sereg virágát és virtusunk régi dicsőségét egyszerre veszítette el.²⁷ Nyilvánvalóan isteni bölcseségből történt, hogy e kiváló férfiú a minapi halálos ütközetten kívül maradt, hogy legyen, aki „fortibus consiliis et invictis armis” (IX. 135.) a hanyatló hazát talpra állítja. Noha a következőkben Istvánffi éppen azt mutatja meg, hogy János szelíd tervekbe fog, fegyvereit pedig legyőzik, a fehérvári országgyűlésre tartó alak hirtelen emberi lesz: miután az általa fényében ismert Budát meglátta, „lachrimas dicitur minime tenuisse” (IX. 135.) Fehérvárott körültekintően intézkedik az elesett király végtisztessége megadásáról, állítólag Máriát is értesíti, de az a tőle való félelmében nem megy el a temetésre. A koronázáson még azok is ott voltak, akik titokban Ferdinándnak és Annának kedveztek, de legnagyobb fájdalmukra nem tudták, mit tervez amaz a messzi Germániában a királyság megszerzésével kapcsolatban.

János király értesülvén Báthori ténykedéséről (elítélő a szóhasználat: „res novas moliri”) tanácskozik híveivel, mindenek előtt Frangepán Kristóffal, aki azonnali támadást javasol, ám ő „fatali ductus errore”²⁸ eloszlatja hadait – miután majd rájön, hogy „mitiora consilia” követve nem ért el semmit az ellenfél megnyerésében, gyakran siránkozik azon, hogy nem fogadott szót. Ezután Rincon követsége²⁹ kapcsán a Ferenc királynak tulajdonított fogalmazás a feltűnő: döntsék el a nemesek,

²⁷ Dicsőségünket az egi hősök szerzik vissza: „Hic fuit exitus difficillimae terribilisque Agriensis obsidionis singulari utrinque animorum vi atque pertinacia illatae atque constanter defensae, qua amissum apud exterarum gentes paulo ante Ungarici nominis decus forti atque felici tolerantiae laude recuperasse visi sumus.” (XVIII. 348.)

²⁸ Szemléli vagy sajnálja Istvánffi? A fogalmazás a Zermeghet kommentáló Bélnek is feltűnt: *Damnat Istvánffius, quod fatali ductus errore haud obsecundarit Frangepano Ioannes.* BEL 386. l. (k.) jegyzet.

²⁹ Itt tér ki annak későbbi, a Szulejmánhoz vivő útján történt halálára: megérdemli, mert a nyomorult és semmi ilyet nem érdemlő magyarokat istentelen követségével „in longe maximum et terribile fortunarum vitaeque discrimen ... perducere et immanitati barbarorum diripiendos obicere” (IX. 136.) akarta.

hazait királlyá választani vagy „alterius absentis ministris praedae esse” kívánnak inkább.

A másik fél szervezkedését a nádor lelkesen támogatja, de nem valami magasztos okból, hanem vetélkedésből eredő halálos gyűlölség („odium capitale”) volt közöttük. A decemberi országgyűlésen majdnem mindenki ott van, a Sárospatak megadásának ígéretével most erre az oldalra csábított Perényi is. Ennek elbeszélésekor tér ki arra a propalatinus szerző, hogy királyválasztó országgyűlés hirdetése a palatinus hivatalához tartozik, amiként az első szavazat is, s ezek János megválasztásakor teljességgel figyelmen kívül hagyattak. Ferdinánd említett távolléte ismételt szóra kerül, hívei folyamatosan hívják (sollicitare non desinebant), két dolgot jelölve meg az ország megszerzése feltételeként: gyorsaság szükséges csak és a jelenléte.³⁰ Amiként Jánosnál a „fortibus consiliis et invictis armis” esetében, most e kettőről mutatja meg Isthvánffi: hiányoznak.

János már bánja, hogy nem fogadta meg Frangepán tanácsát, sőt Budát is el kell hagynia. Isthvánffi szinte együttérző: „adversae fortunae³¹ flatibus ac durae necessitati cedere coactus” (IX. 139.).³² A tokaji ütközet³³ értékelése is szánakozó („Iohannes tam acerbe a fortuna mulctatus” IX. 142.), de a király ismételt nem

³⁰ A gyorsaság, mint a Habsburgokra nem jellemző erény (a virtus serénység közepette gyakorolható, a tunyaság elveszejt) megtalálható Miksának a lengyel trónbetöltés (1575–1576) kapcsán tanúsított viselkedése jellemzésekor (lásd az 50. jegyzetet is): „ipse vero secus, quam temporis et necessitatis ratio postulabat, quae in sola celeritate posita erat, Pragae discessit” (XXV. 542.). Isthvánffi több százszor írja le a celeritast (kedvence a summa adhibita celeritate szerkezet), nem sokkal kevesebbszer a sine cunctatione vagy az absque mora alakot, Habsburgok cselekedeteivel kapcsolatban azonban alig találkozni velük. A személyes jelenlét kapcsán észébe juthatott Isthvánffinak saját királya is: a celeritasszal sem vádolható Rudolf 1583 óta nem vett részt magyar országgyűlésen.

³¹ Fortuna (az a körülmény, amelyikben a virtus gyakorlása lehetséges) vagy van, vagy nincs (másként: vagy ad Isten, vagy nem, lásd erről KULCSÁR 1977, 1160–1162.) XVI. századi történelmünkben általában nincs, ahogy ezt többször is írja majd Isthvánffi, forgandóságát mindig hangsúlyozza (pl. neque diuturnum N. laetari vagy fructum percipere potuit; Basilides Jakab történetéről: „Eius belli initia et causas finemque componere enitar, ut vel hinc cuivis multiplices rerum humanarum casus et fortunae in his pro libidine ludentis varietatem intueri liceat.” XX. 398.)

³² Mégis kitartásáról értesülünk: megtudván, hogy dunai flottáját Ferdinánd pártja megvette, megkísérli megakadályozni feljutásukat Komáromhoz.

³³ Kiemeli János vezéreinek, Bodónak és Bakicsnak a vitézségét (pl. Török és Pekry támadásakor „Bodo et Baquitius singulari fortitudine aliquamdiu restitissent aciemque perturbatam reparassent” IX. 141.). Bodó állhatatosságát utóbb részletesen bemutatja: a szinai vereség után nem csak visszatér fogságába, ahonnan adott szava ellenére részegen megszökött, de nemhogy az átállásra, még arra sem vehető rá, maradjon semleges a két párt küzdelmében, az életfogytig való raboskodást választja mitis és clemens Ferdinándnál, mintsem János elhagyását.

csügged, seregét kijavítja és újból szerencsét próbál: „fortunam,³⁴ quae ei tam Bu-da excedenti, quam iterum necessaria arma sumere coacto tantopere adversa infensaque extitisset,³⁵ tertio experiri constituit” (IX. 142.).

A király „adversae fortunae insperato turbine obrutus” Lengyelországba megy, ahol minden idők legderékabb embere vendégli, vigasztalja és őrzi ellenségei ármányától („ab iniuriis inimicorum”). Megint együttérző Isthvánffi: „rex profugus regnoque tam acerbe, quam infeliciter pulsus” (IX. 143.).

A hősként ábrázolt Frangepán Kristóf részben a zsold fizetlensége miatt hagyta el Ferdinánd pártját, hogy aztán a János által zsoldra küldött pénzen sereget fogadjon és pusztítsa volt párthívei területét. A mindenben kiváló hadvezér, vir nobilissimus et fortissimus halálos ágyán nem a haláltól fél, ami valamilyen alakban mindenkit elér, hanem, hogy nem tud Jánosnak segíteni. A legjobb akarató király száműzöttsége igen méltánytalan, minden erővel vissza kell őt segíteni, „ut ab eius rebus integris ac liberalitate singulari tam publicis omnium, quam privatis singulorum meritis persolvendis certa praemia expectare possint” (IX. 146.) mintha zapoliánus történetíró fogalmazása lenne (forrása egyébként az, Zermegh).

Jajca falai omlanak, kapitánya nem bízik a más háborúkkal elfoglalt és távollévő Ferdinánd segítségében, feladja a várat a töröknek, János pedig, noha száműzetésben van, keserű szemrehányásokat tesz ezért Ferdinándnak a Regensburgba, V Károlyhoz írt levelében. Előzőleg megtudtuk: Keglevits Péter a kiváló hűséggel és egyedülálló vitézséggel igazgatott jajcai praefecturát és a megvédett várat visszaadta Ferdinándnak aki azt „imbellis inefficacisque ingenii” emberre³⁶ bízta

³⁴ A csata kezdeténél: „insolens et infesta vis fortunae, quae eius partes iam pridem deseruerat, supremis etiam eius conatibus haud dissimili malignitate defuisse visa est” (IX. 142.) a vesztes közben Bodo fremens ac frendens fortunamque incusans; az ütközet után pedig Tokajt adja meg őrsége, „quod adversae et iratae partibus suis fortunae ulterius reluctandum esse nequaquam censuissent.” (IX. 143.) Alább, amikor a Ferdinánd híveit pusztító Frangepán Kristóft halálos lövés éri: „fortuna plerumque insolens et infesta bonis consiliis” (uo).

³⁵ Nem ítéli el a fortunával való szembeszegülésért, amint teszi pl. egy török praefectussal: „damnata fatis arma contumaci pertinacia semper renovaret” (XXVI. 580.).

³⁶ Az I. könyv Tárcki Jánosát idézi („inefficacis vir ingenii” I. 4.). Az alkalmatlanságot Isthvánffi minden nemzetben megszólja, amint a virtust a töröknl is megírja. Tény, hogy a Historiae alapján lista készíthető a magyar földön kipróbált tehetségtelen (és általában magyarelles) német hadvezérekről. Keserű összegzésként olvasható talán a XXVIII. könyv vége, ahol a népnýzó (német) katonákról ír: „Quibus immanium scelerum irritamentis Deum optimum maximum divosque omnes offensos atque iratos credibile sane est ducibus atque exercitibus nostris felices et prosperos rerum gerendarum ad decumanam victoriam successus haud immerito eripuisse erepturosque etiam deinceps, nisi eorundem superum benignitate aliquis gloriosi nominis et summae pietatis imperator exoriatur, qui revocata veteris et incorruptae militiae disciplina et immannibus militum flagiciis coercitis et castigatis placatoque numine miseram et innoxam plebem immunem

Katzianer és némely németek ajánlására. A vár rút elvesztése „turpissima praefecti socordia et ignavia non sine summa dedecoro nostro ac reipublicae detrimento” következett be (IX. 148.).

A két, egymással vetélkedő, az országot húzó-vonó király cselekedeteinek felidézésekor a méltóság (és a felelősség) egyenrangúsága érződik a fogalmazásban.³⁷ Istvánffi ismételten kiemeli (noha Werbőczynek, majd Ferenc királynak tulajdonítva) a nemzeti király előnyeit az idegennel szemben, a külföldre kényszerülő Jánost többször együttérzően ábrázolja, s hangsúlyozza a legkiválóbbak (Bodó, Frangepán, Jan Tarnowsky) szeretetét és hűségét iránta. Ferdinánddal kapcsolatos mondatai olykor vádlón hatnak: nem tudósítja híveit időben magyarországi tervei felől, türi Perényi jogsértését, Jajcánál pedig egyértelmű a fogalmazás: hatalmas veszteség ér minket, ugyanis Ferdinánd egy derék magyar után német³⁸ tanácsosai javaslatára teljességgel alkalmatlannak adja a praefecturát.

Iohannes Tarnoviust („virum magnanimum et apud Polonos post hominum memoriam omni genere virtutum longe clarissimum” IX. 143.) már bemutatta Istvánffi, ő és Hieronymus Lascus („vir et bello bonus et consilio ac rebus agendis prudentia et experientia singulari” X. 150.) kitűnnek a Jánost támogatók közül,

ab iniuria indemnemque conservare consulendoque et bene agendo avaritia atque ambitione procul habitis ad solius tantummodo victoriae de barbaris hostibus reportandae immortalem laudem flagrantissimo studio et ardore pugnacis animi contendere velle videatur.” (648.) Természetesen ő is nagy elismeréssel idézi fel a kivételek, leginkább Karl Mansfeld és Adolf Schwarzenberg disciplina militarisát (pl. XXIX. 655., XXXI. 722.).

³⁷ Pl. „Tali Pannoniae statu turbantibusque inter duos principes rebus” (IX. 139.) vagy a keresztényeket és törököket egyaránt ellenség számba vevő, azaz magának rabló Cserni Jovánról: „uterque rex eius amicitiam societatemque non mediocriter ambire et expetere contendebat” (IX. 140.) de végül Ferdinánd szerzi meg.

³⁸ Noha önálló elemzés tárgya lehet a Historiae német-képe, tény, hogy nem hallgat németek magyarellenességéről (pl.: Vels „parcus Pannoniorum laudator” (XII. 205.); Roggendorffot a magyarok iránt kérlelhetetlen gyűlöléssel és gyanakvással viseltetőnek ábrázolja (pl. „implorabili odio et suspicione erga Ungaros ductus” XIV 235.); „Maxime tumultuatum est de Germanis praefectis, quorum insolentia per se gravis adeo indes toleratu difficilior reddebatur, ut plerique Ungaris, si se ferre non possent, in Scythiam, unde orti essent, redeundum esse superbe et arroganter dictarent. Sed caesar, uti antea saepe, ut meliori animo esse vellent, hortari, illorum compescendorum aut tollendorum curam polliceri, nec tamen remoti quin auxere contumelias.” (XXI. 426.), stb. Megéri majd kibogarászni a kézirat némely, a Habsburgokkal kapcsolatos, szokatlan módon olvashatatlaná tett helyét. Bizonyos javítások oka a Pekry Lőrinc fogsága kapcsán megfogalmazott állítása lehet: „de regibus et principibus honesta semper et minime procaci lingua loqui decet.” (XIII. 217.) A Perényit fogságba vető királyról írva a kézirat tizenegy szót kihúz, a „delatorum verbis facile aures praebere solitus” azonban így is összerakható (Quart. Lat. 2316. 401r).

velük, „*viris clarissimis*” tanácskozában jut el a király a török segítség kéréséig. Velük mondatja Istvánffy, Károlyban nem szabad reménykedni: ha méltányos és mértékletes lelkületű is, mégis Ferdinánd testvére, a természete szerint parancsolásra vágyó Ferdinánd pedig megízlelvén a *dominatio* édességét, soha nem fog engedni.³⁹ Ferenc királynak meg VII. Kelemen pápának magának is elég baja van, hogy Zsigmond királyról szó se essék, a velenceiekről meg csak a hozzá nem értő vélné, hogy segítenek, holott, ha valami biztos, az az, hogy mások veszedelmének nyugodt szemlélői szoktak lenni.⁴⁰ Szulejmánhoz kell fordulni, *magni animi princeps*, az ő segítségével szerezhető vissza a királyság. János töprengés után elfogadja a tanácsot állítólag Vergiliust idézve szomorúan: „*Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo*” (X. 151.). Istvánffy meglepően érzelmentes megjegyzése: ha Jánost nézed, e tanács hasznos volt, de a keresztény közösséget „*in extremum discrimen, prorsus funestum atque perniciosum*” vetette.

Łaski követjárásának ismertetése után következik a Habardaneczé, akinek terve nem is lett volna rossz – „*si prior venisset*”, szúrja be mindjárt a mondat elején. Ferdinánd alkalmatlanságának érzete ismét feltámad az olvasóban: Jajca elestét a Ferdinánd által kinevezett kapitánya alkalmatlanságával indokolta Istvánffy, Habardaneczet így mutatja be: „*natura ferox ac superbus ideoque Turcis minime acceptus*” Hogy a török csak az alázatot szereti, hogy Habardanecz egyébként virtuosus, az alkalmatlanságán nem változtat, s a vége amúgy is csúf: ki tudja, kiknek a felbujtásából, de a Budára visszahelyezett János király meggyilkolására törekedett. Csak ezután tér rá Istvánffy a követségre, közölve a Szulejmán nevében adott közismert választ is.

Ferdinánd megütközvén a válaszon figyelmes gondoskodással erősíti Bécset, a másik király nehézkes sereggyűjtéséről olvasva pedig többször is régi, az előző könyvek miatt rossz emlékezetű kifejezéssel találkozni: '*vaivodani*' Athinai Simon győzelme után János nem késlekedik, távozása előtt pedig illően hálát ad vendéglátóinak „*constructa ac eleganter exornata in templo Tarnoviano ara*”

A mohácsi találkozó felidézése érzelmentes,⁴¹ nem az viszont a Budát védő Nádasdy helyzetéé: ő egyfelől „*fortuna res Ungaricas ad fatale excidium turbante*” (X. 156.) egy csapattal ellenáll a törökök nyomásának, német katonái másfelől a törökökkel tárgyalnak a megadásról, majd őt bezárják, a várat megnyitják a török-

³⁹ „*Ferdinandus natura imperandi avidus degustata dominandi dulcedine nequaquam regno et regiae dignitatis fastigio cessurus*” (X. 150.) – ez a szóhasználat sem rokonszenvező.

⁴⁰ Az államok számba vétele talán Zrínyi előképe, az otiosi *spectatores* pedig Cicero szavait idézi (az igazságtalan Spártát elhagyták szövetségesei „*spectatoresque se otiosos praebuerunt Leucricae calamitatis*”; CICERO *de officiis* 26. II., a neten: <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/off2.shtml>)

⁴¹ „*Iohannes ei simul cum Lasco venerabundus et simplex cum pretiosissimis muneribus occurrit, a quo iuncta dextra summa cum benevolentiae significatione excipitur ac, ut animum recipiat et bene speret, iubetur*” (X. 156.)

nek. A németeket a törökök leölik, Nádasdy végül Jánosnál oltalomra talál. A Jánostól elpártolt Várdai Pál esztergomi érsek is, látva, hogy Ferdinánd egyedül Bécs megőrzésével foglalkozik, a török táborba megy. Győrt kapitánya német őrségével együtt elhagyja (ugyanerre a sorsra jut Óvár is), s ezt Ferdinánd fel sem rója majd neki, teszi hozzá Isthvánffi. Végül a Lajtán túli területeket vagy felégették, vagy üresen hagyták – emiatt a következő évben nagy szükség és drágaság következett. János királyt Szulejmán hazatérőben megdicséri, hogy hozzá fordult segítségért, miután a németek kihajították országából, de buzdítja, a jótéteményről ne feledkezzen meg. A Koronát is, teljességgel váratlanul, visszaadja, meglepően szelíd szavakkal kéri⁴² a királyt, az esztergomi érseket meg Perényit fogadja ismét hűségébe, amit János „natura et ingenio minime crudelis aut cruentus” meg is tesz, sőt liberaliter mindenüket visszaadja. Hozzáát a Szulejmán által neki visszaszerzett ország kormányzásához „quibus poterat, artibus”, sokat munkálkodván („multipliciter cura et laboribus fatigatus”) országgyűlést hív össze, de kevesebben jönnek el, mint remélte. Nádort a Ferdinánddal való vetélkedésből állít, az ellenpártot pedig ígéreteikkel igyekszik apasztani. Isthvánffi nem e cselekedetet ítéli el, hanem a következményt: a gátlástalan pártváltásokat,⁴³ s ami ebből ered, az ország további pusztulását.⁴⁴ János háború indítását határozza el, mert a most éppen Ferdinándhoz állt Török nem hagy fel a jogtalanságok okozásával. Miközben csapatai Szigetet vívják eredménytelenül, Ferdinánd nagy sereget összevonván Buda ostromával ismételtelen nekifogott őt kizavarni az országból („Iohannem iterum regno exturbandum suscipit”), ám Roggendorff a verőfényes őszi napokat Visegrád és Vác ostromával eltöltvén végül csak november elsejére érkezik meg.⁴⁵ Eddigre Budán a lehetőségekhez képest gondosan felkészültek a védekezésre, a „nisi ea mora

⁴² Azért hozzáteszi Isthvánffi: „cui Iohannes quicquam negare neque poterat neque audebat.” (X. 167.)

⁴³ „multi privatis commodis illecti patria ac regno neglecta modo his, modo illis partibus haud sine faeda fluxae fidei nota nulloque pudore adhaerere non erubescerent.” (XI. 168.)

⁴⁴ „Orta demum crudelissima dissidia intestinae sediciones, rapinae, sacrilegia, mutuae cedes, transfugia, scelerum impunitates caeteraque civilibus bellis oriri sueta malorum genera regnum antea florens et rerum omnium abundans pessumdedere illudque gliscentibus per summam discordiam factionibus dilabi caepit, ut iam penitus corruerit” (XI. 168.) – az első könyv Mátyás halála utáni mondatait is felidéző szöveg.

⁴⁵ Az 1541. évi ostrom elbeszélésekor még inkább kiemeli majd alkalmatlanságát. Fráter, Török, Petrovics, Batthiány summa virtute védekeznek az audacissime küzdő germánokkal szemben (XIV. 233–234.), az ostrom pedig Isthvánffi szerint amúgy is a már említett „implorabili odio et suspicione erga Ungaros ductus” Roggendorf szószegésén megy el. Az érkező törökök serények, bátrak, a németek lusták, tanácstalanok, megfélemlültek (XIV. 237.), s noha természetesen az ostromlók nostri, de a várból gyakran kitörő Török Bálint alakjának felidézésén komor büszkeség érződik: azt mondják, a vitéz németeket ölvén (caesis Germanis) visszatérőben az ablakból kitekintő királynénak, Fráternek meg Perényinek „ensem cruentum dextramque sanguine madentem ostentasse” (XIV. 238.).

intercessisset” pedig a Habardanecz követségéről írtakat („si prior venisset”) idézi. János király „praesenti animo” lelkesíti a többieket, sürgősen visszarendeli Nádasdyékat Sziget alól, s fortuna ez egyszer kedvez, ők kikerülvén az összes csapdát bejutnak a várba. Noha az ostrom bemutatása elfogulatlan, a szóhasználat egyértelmű: a várbeliek illi, az ostromlók ’nostri’ A „mieink” közül a magyarok bajviadalra hívnak, a németek fortissime küzdenek, ám a fortuna most velük fordul szembe és a védőket segíti meg. Miután ’nostri’ azon az úton, amelyiken jöttek, visszamennek, a segítségül hívott törökök borzasztó pusztításának (Zermeghnél természetesen nem olvasható) leírása következik, ami a vára ablakából a rabságba hajtott sokezres tömeg menetét néző király alakjának felidézésével végződik. Állítólag sírva fakadt és a környezetének szomorúan azt mondta, nem ő, hanem Ferdinánd és a németek az okai ennek a pusztulásnak – de ezzel csak saját vétke póre vagy inkább hamis mentségét takargatja („culpaе suae calvam aut potius falsam praetexens excusationem” XI. 173.), teszi hozzá Isthvánffi.

Perényi sorsának felidézése ismételten alkalmas a király jellemzésére: az őt oly sokszor eláruló főúr ismét tőle várja szabadulását, „neque ipse opinione sua, quam de Iohannis clementia ac ingenii mansuetudine conceptam habebat, frustratus fuit” (XI. 178.). A török hadjárat részletes ismertetése után Isthvánffi még kitér arra, hogy Ferdinánd nem mulasztotta el kérni bátyját, a hatalmas sereget ne oszlassa szét, hanem vezesse a török segítség nélkül maradt János ellen, de az, noha az idő is alkalmasnak tűnt, kitar szándéka mellett.

A háború után az erejében nem bízó János a békéről kíván Ferdinánddal tárgyalni. Isthvánffi megint egyenlő mértékkel mér a két párt között: jogtalanságok, károkozások, rablások, gyilkolások, „quae divisa in partes et factiones re publica insolentissimae et crudelissimae ex utraque parte evenerant” (XII. 189.). A fegyverszünethez kötődően szinte pihentetőn hat megemlékezése a közbűntényessé vált Móra elleni együttes fellépéséről Ferdinándnak, Jánosnak meg a töröknek.

Figyelemre méltó Gritti kormányzóvá választásának elbeszélése. Łaski és Werbőczy Gritti érdemeit idézik fel, János nem is tagadja azokat és a háládatlanság vétkébe sem akar esni. Az ellenérveket Isthvánffi az árnyaltan bemutatott Nádasdyval foglaltatja össze, de a királyról olvasható kifejezések (clemens, gratus beneficisque videri et esse cupis, multa domi, multa foris utriusque fortunae documenta expertus reique publicae regendae et gubernandae scientissimus) nyilván nem a saját ítélete ellen valók. Az már történelmünk jellemzője, hogy a Nádasdyval elmondott szöveg végének⁴⁶ szóhasználat (a külföldiek felől fenyegető veszély, aliena libido,

⁴⁶ ...ne quid tibi ab externis adversi impendat, quod maxime nollem, neve turbando aut corruendo regno ianuam aperias, nobis Pannoniis tu ipse nemine adscito consorte praesis, nos imperio regere perges nostraeque potius quieti et saluti, quae cum tua coniuncta est, quam alienae libidini atque ambitioni avaritiaeque consules” (XII. 191–192.).

ambitio, avaritia) akár saját élményén is alapulhat.⁴⁷

János azonban megint elveti a jobb tanácsokat, bizonyos emberek már befolyásolták, kormányzóvá teszi Grittit, aki bosszút áll a kinevezését ellenzőkön. Istvánffi határozottan állítja, az Ártándi-testvérek meggyilkolása a király távollétében és tudomása nélkül történt, ám, teszi hozzá, vagy együgyűségből,⁴⁸ vagy a nagyvezírtől való félelmében mindent eltűrt Grittitől.

A Wese bevonásával „inter duos de regno Pannoniae dissidentes” (XII. 193.) megindult tárgyalások említésekor ismét feltűnik a 'vaivodani' kifejezés, noha az első sikertelenség felelőssége ismét egyenlően oszlik meg a részesek között.⁴⁹

A király Czibak meggyilkolásáról értesülvén „singularem animi dolorem concepit stetitque aliquamdiu tacitus et expectabundus” A Gritti utáni hajszát részletesen olvashatjuk, s először itt értesülünk arról, hogy János ellentmondott Szulejmánnak: az állítólag gravi cum comminatione Gritti kimentésére parancsolta őt, ám János azt válaszolta, nincs hatalma a Czibak jogtalan meggyilkolásán felindult nép felett. Eltökélttségének értékéből levon, hogy megtudjuk, közben értesült Gritti ellene szőtt terveiről. Letartóztatja Budára csalván Łaskit is bűnrészesség miatt, ám megérkezik volt vendéglátója, a török segítségkérés kezdeményezője, „Polonorum clarissimus” A jótéteményekről meg nem felejtkező király eléjük megy, kérésükre Łaskit, akire igazán súlyosan megneheztelt, „liberaliter donavit pristinaeque libertati dignitatieque restitutum e custodia dimisit” (XII. 201.). A dúsan megajándékozott lengyeleket „ad fines usque Poloniae suis sumptibus omni exhibita cum

⁴⁷ Figyelemre méltó szövegrész található a Historiae írásakor felhasznált kolligátum, az APPARATUS HISTORICUS 1. kötetében. Ebben szinte kizárólag az 1593–1597 közötti évek hadtörténetéből olvashatni, a szövegek többsége Istvánffi kézírása, hogy a szerző is ő-e, vitatott. A végén csonka, az 1597. év eseményeit felidéző szöveg szerzője azonban a hadi események felidézése előtt felteszi a kérdést, miként lehet az ország ilyen szerencsétlen helyzetben, majd hosszabban (73r–75v), alaposan és magyar szempontból logikusan meg is válaszolja. A princepsekben (hangsúlyozottan nem gondolja közéjük Rudolf imperátort és királyt) keresendő okokhoz (lenitas, cessatio, stb.) hozzájárul extrema diffidentia, quam erga Ungaros conceperunt, quae eo illos induxit, ut neglectis Ungarorum consiliis exterorum hominum iudicia ac consilia sequerentur et semper plus in horum peregrina administratione, quam in illorum patria, experta usu firmata ac iam olim multorum regum regimine approbata gubernatione positum esse arbitrentur. (73v)

⁴⁸ Megismétli, amikor Gritti esetleges János elleni merénylettervéről ír, ami könnyen megvalósíthatónak tűnik „ob hominis simplicitatem” A király ennél jobb értelmi képességére egy példát találni: az érsek ismételt pártváltásán felindulván székhelyének megszállására küldi Grittit, azzal a tervvel, ha ez sikerül, Szulejmánnak könnyebb útja lesz Ausztria felé, ha nem, kísérletével is a szultán kegyét érdemli ki.

⁴⁹ „...dum haec lentius, quam rei magnitudo postularet, utrinque agerentur, ac Ferdinandus et Iohannes consilia sua die in diem protraherent et caesar Coronae reddendae rationes cunctanter explicaret, pax tantopere exoptata ac populis utriusque regis ingenti futura commodo perturbata confusaque fuit” (XII. 195.).

honoris, tum liberalitatis testificatione deducendos curavit” – akárcsak apja János Albert herceget a második könyvben. A jótéteményről el nem feledkezés hangsúlyos a váradi püspökké tett Fráter eddigi pályájának (a baráttól Verancsicsnak írt levél ismeretén alapulható) bemutatásában is.

A folytatásban Ferdinánd területének jeles káráról értesülünk, megint egy praefectura negligentiája miatt, azaz miként vette el Kassát Serédi Gáspártól Czeczey Lénárt, János odaadó és vitéz híve. Ezután János gyorsan küld még neki segítséget, ő pedig, dicséri meg Isthvánffi, a kassai praefecturát élete végéig igen figyelmesen és alaposan viselte. Ferdinánd vissza akar vágni a sérelemért, az Erdély elleni támadás kezdetén mindjárt sok ártatlan vízbe fül, elég stb. A folytatásban megjelenik a már többször olvasott gondolat: „si Banffius absque maleficio maturasset” (XII. 203.),⁵⁰ Erdély megszerezhető lett volna. János viszont, amint az ellenség betöréséről értesült, „exercitu non contemnendo mature collecto” megvédelmete magát. E harcok során meglepően kegyetlennek bizonyult („quamquam antea nunquam ferox aut crudelis apparuisset” XII. 203–204.): hű vezérének és kedvenc szarvasának halála miatti szomorúságában a Szatmáron ejtett foglyokat felakasztatta.⁵¹

A kettős gyalázattól felingerelt Ferdinánd Vels vezérletével küld sereget János ellen, most a német katonák ölnek crudeliter magyar védőket az elfoglalt Patakon. Az ellenük küldött sereggel nyílt ütközet nincs, csak viadatok, kölcsönös veszteséggel „modo uni, ut fit, modo alteri parti adversa aut propitia incumbente fortuna” (XII. 204.). Vels diadalmas előrenyomulásának végül a fegyverszünet vet véget, János király nagy szerencséjére.

Értesülünk Török Bálint utolsó pártváltásáról, „nec tamen ea Iohannis liberalitate diu perfrui potuit” Ezt követően a könyv a Pekry Lőrinc és egy gőgös meg ke-

⁵⁰ A Habsburg-oldal többször kárhozottatott tarditasa és a másik fél gyorsasága később is megtalálható a műben, így pl. Miksa és Báthori István alakjának felidézésekor a XXV könyvben: „Ferunt plurimi, si caesar in praestando iureiurando Bathorium aliquot diebus praecessisset ac ad occupandum regnum iter in Poloniam absque cunctatione suscepisset, non fuisse illum tantum in sua factione praesidii positurum, ut adversus caesarem armis et bello contendendum existimaret, cum praesertim caesar magnas copias equestres et pedestres ac magnam vim pecuniae paratam haberet et ex Germania auxiliorum et stipendii militaris magna copia expectaretur, verum tarditate et cunctatione caesaris adductum ac de eius in regnum ingressu maxime dubitantem celeritate, quae in gerendis rebus vel maxime conducit, usum praeoccupato caesare fortunam tentavisse eamque secundissimam et indulgentissimam expertum esse.” (540.)

⁵¹ Nem tapintatos Ferdinánddal sem: Pekry Lőrincet a hosszú és vakságot eredményező fogságnál súlyosabban büntette volna, ha egész Magyarország nem kérlelte volna. Állítólag az egyébként jóindulatú fejedelem azért akarta erős haragja példáját statuálni, mert a főúr egyszer egy lakomán Pelbártnak nevezte őt Temesvárinak nem a műveltségére, hanem nagy orrára utalva. Ennyire finoman kell beszélni a fejedelmekről, teszi hozzá.

gyetlen germán közötti viszály felidézésével ér véget: utóbbi végül törbe csalja előbbit, s noha Ferdinánd elrendeli szabadon engedését, az ügyet párbaj helyett bíróság elé rendeli. Ott azonban, „incertum, quibus de causis protraxit adeo, ut segnius et negligentius eas diiudicandas susciperet” (XII. 207.) addig, amíg török háború törvén ki az egész abbamaradt.

Közös a két király félelme Szulejmán 1538. évi hadjáratakor.⁵² János, bár értesült és Ferdinándot is tájékoztatta a török jövetelének tényleges céljáról felkészül egy Szulejmánnal vívandó döntő ütközetre is. Segítséget kér Ferdinándtól, csapatokat gyűjt, s mindezt, amennyire lehet, csendben. A szultán erről hazatérőben értesül, ám nagy haragját a nagyvezért már megvesztegetett király ügyesen csendesíti. Csak ezután érkezik meg Ferdinánd serege, János nyájasan fogadja őket, vendégli, gazdagon megajándékozza, tisztességgel elbocsátja. E liberalitas után újabb következik: a Csicsóban körülzárt Petru is benne bízik, s nem hiába, ő a vár birtokát a családnál hagyja, a nagyvezíren keresztül pedig kegyelmet ér el a cégéres vajdának, bár Szulejmán több alkalommal írt neki, adja át Petrut megkötözve.

Királyi módon megült menyegzőjén Ferdinánd követe Perényit elpártolásra buzdítja, amiként más emberei Mayládót és Balassát Erdélyben. János azonban megint „summa adhibita celeritate” terhes feleségét és Budát clarissimis férfiúkra hagyva Erdélybe indult, több összeesküvőt kegyébe fogadott. Balassa Imre is erre alapozva mert megjelenni táborában, s ő sem csatlakozik a királyban, „aki természeténél fogva hajlamosabb volt a könyörületességre, mint a haragra” (XIII. 225.). Folytatná a pártütők üldözését, de betegségbe esik, s, noha János Zsigmond születése még erőt ad neki, egy lovagi tornán rosszul lesz és ötvenhárom évesen meghal.

Isthvánffi méltatása rövid és elfogulatlan, az egész életében „placido liberalique ingenio moribusque inculpatis” (uo.) János túlzó ambícióban ítéltetik el, ami a méltányostól is elragadta őt, s a török szövetség rossz hírével bűnhődött. Igen sokan a szemére vetették, hogy a keresztény közösséget, aminek erősségéül kellett volna lennie, ő árulta el a kegyetlen barbároknak. Mégis, teszi hozzá Isthvánffi, e scelus bélyegét ő maga a gallok királyának, Ferencnek példájával „defendere atque diluere poterat” (uo.).⁵³

⁵² „Sed et Ferdinando ac Iohanni gravis incessoerat metus, ne Sulimanus ob confectas absque eius consensione mutuae pacis conditiones utriusque iratus formidabile bellum inferret...” (XIII. 220.)

⁵³ Isthvánffi megkülönböztetett figyelemmel kísérte a francia eseményeket. Az ezekkel kapcsolatban az APPARATUS HISTORICUS 3. kötetében található szövegek (Pauli tertii pontificis maximi ad Carolum quintum imperatorem epistola hortatoria ad pacem. [die 26. Augusti 1542. Romae data; 2rv.] Ipsius Caroli ad eam [data in oppido Montisovi die 25. Augusti 1542.; 3r–6r.], tum alias eiusdem concilii convocatorias responsio [data in oppido Mantisovi die 25. Augusti 1542.; 7r–14v.]. Francisci, Christianissimi Francorum regis adversus ipsius Caroli calumnias epistola apologetica ad Paulum tertium pontificem maximum scripta Parisiis, ex officina Roberti Stephani, typographi regii 1543. Cum

Tanulságos felidézni a Ferdinánd, Miksa és János Zsigmond halálakor írtakat. Isthvánffi János király vetélytársát meleg szavakkal⁵⁴ búcsúztatja, kiemeli hitét,⁵⁵ de óvatosan⁵⁶ kevesli katonai elszántságát: „nisi quis maius rei bellicae castrensiumque laborum studium in eo desideraverit.” Mintha azonban még ezt is soknak érezné, Szulejmán hatalmasságával okolva felmenti a királyt a gyávaság (ignavia) és a késlekedés? tétlenség? (cessatio) gyanúja alól, a vereségek sem törték meg,⁵⁷ sőt – leginkább, miután hozzáértő vezérekre tett szeri⁵⁸ – győzelmek is érték.

Ezt, a XXI. könyv végén olvasható felmentést azonban megkérdőjelezi a XXII. könyv eleje. A török fegyverszünet megújításáról vitáznak ugyanis a tanácsban, sokan Ferdinánd érveivel javasolják a megújítását, mások azonban a háború mellett vannak, „inter quos comes Nicolaus Zrinianus, summae claritudinis dux erat, quo nemo regendis exercitibus melior eo tempore atque peritior habebatur” Isthvánffi természetes elfogultsága mellett is a fogalmazás szinte kegyeletsértőnek hat a most eltemetett Ferdinánddal szemben: a még általa megkötött fegyverszünetet Zrínyi „necessaria potius, quam honeste pactione”⁵⁹ létrejötnék nevezi és az állam számára károsnak: nec sibi e republica fore videri. Mintha nem lenne béke, egyez-

privilegio regis. [15r–42v., a vége csonka]) mind saját kezű másolata! Egyetlen megjegyzése itt is érzelemmentes: „Certe negare non potuisti, rex Francorum, te socium Solymani fuisse cumque eo bellum in Christianos populos gessisse.” (41^v.)

⁵⁴ ...Turzonibus, Battianiis, comitibus Zrinianis aliisque latifundia, arces, dignitates, redditus auxit et amplificavit, omnes bonos et industrios viros, a quibus bonam operam reipublicae navari posse animadvertisset, singulari amore prosequutus est usque adeo, ut nemo unquam eius opem frustra implorasse, nemo tristis ab eius conspectu, nisi summa necessitatis vis obstitisset, discessisse visus sit et instar Titi diem se perdidisse putaret, quo non cuiquam bene fecisse videretur.” (XXI. 437.)

⁵⁵ „Summum ei pietatis in Deum studium perpetuumque fuit, quem, uti in conspectu praesentem semper haberet, ita coluit et veneratus est et ad eius praescripta omnes actiones suas totiusque vitae cursum applicavit, ut quicquid sibi prosperi aut adversi contigisset, ad eum auctorem referret.” (uo.)

⁵⁶ A fogalmazás egészen kifinomult: azt mégsem írhatja, hogy pontosan fizette a zsoldot, ezért: „Militibus ut sua stipendia statis temporibus summa fide persolverentur, diligenter curavit...” (uo.)

⁵⁷ ...eumque in tot et tantis cladibus et calamitatibus infractum constantemque animum retinere potuisse non iniquo iudicio aestimaverimus...” (uo.)

⁵⁸ „...quum potissimum idoneos et rei bellicae peritos legatos ducesque esset nactus... Telekessi kinevezése kapcsán: a király „...meliores usus consilio in locum discedentis Puchanii Emericum Telequessium, inclitae virtutis senem in superiorem Pannoniam summo imperio mittere constituit, quod Germanis ducibus minus prosperis et fortunatis usus esset.” (XIX. 377.)

⁵⁹ Tompítja a kifejezés élet, hogy egyszer már használta Isthvánffi, akkor valószínűleg Bonfinivel vitázva, a II. Ulászló és János herceg között megkötött egyezségről (I. 5.).

mény, az ellenség éget, öldököl, hódoltat, foglal, röviden „imperium per fas et nefas prolatare contendunt” Ha ellenben a mieink valami megengedettet vagy szükségeset a védekezés során tesznek, szerződészegők, békebontók lesznek. Röviden: elérkezettnek látszik az idő „ad vindicandam in libertatem rempublicam expurgiscendi ac oblata occasione iugum a cervicibus nostris excutiendi” Adjuk meg Szulejmánnak, ami e napig a szerződés szerint jár neki, aztán készüljünk fel a háborúra. Ő maga tapasztalatból tudja, hogy nem akkora a török ereje, mint hírlík, nem tudta elfoglalni Bécsset sem, Köszeget sem, hetvenezres válogatott keresztény haderő, amit Miksa, II. Fülöp meg a pápa össze is tudnának adni (ellátásról, szállításról a magyarok meg a Duna gondoskodnak), nyílt mezőn non sine firma vincendi spe csaphat vele össze. Végül változatos módon megnyerni igyekezve Miksát megismétli véleményét, „nequaquam extensis ulterius induciis, quibus hoc regnum hactenus vastatum potius est, quam correctum aut defensum, insidiosae paci iustissimum bellum praeferamus” (XXII. 441.). Zrínyi igen hosszú, s nyilvánvalóan Isthvánffi szíve szerint való beszéde után Miksa megújítja a fegyverszűnetet. Isthvánffi Zrínyi iránti elfogultsága és az 1566. évi győri táborozás ismeretében nem meglepő, hogy Miksáról halálakor egyetlen mondatnyi méltatás sincs – bár a haldokló uralkodó megjelenítése emberi,⁶⁰ s megtudjuk azt is, szép temetése volt.

A Szapolyai-család és a magyar történelem találkozását János Zsigmond halála kapcsán Isthvánffi fél mondatban megrajzolja: a fejedelem a március ídusát követő napon „...e vita migravit et in eo stirps Zapoliana ab Emerico Diaco, Stephani palatini germano fratre ducta, quam primus Iohannes Hunniades ac postea Matthias rex, eius filius indulgentissime et liberalissime ad tantas opes et divitias extulerat, sic interiit, ut in hoc tertio nepote prorsus extingueretur.” (XXIV 520.) Értékelése az eddigiek után meglepően kegyetlen: anyai hatásra a gyermek igen rosszul (az állam számára haszontalanul) neveltetett, rossz társaság, multságok, semmi fejedelemhez méltó, „paucissimorum e fece et colluvie vulgi familiaritate oblectaretur usque adeo, ut ab iis veluti mancipio et nexu pro libidine possideri videretur” (uo.). A dühödt elítélés egyik oka nyilván a hitbéli nagy különbség, a katolikus Isthvánffi számára elfogadhatatlan az unitáriussá lett fejedelem: meghalt, írja, élete virágában „Christo Deo impium pestiferi dogmatis assertorem divinaeque suae gloriae dirum obtrectatorem immatura morte sublatus ad aeternas inferorum paenas haud dubie detrudente.” (uo.)

Viszonyításul a Báthori Istvánról annak halála kapcsán írt mondata (avagy miként uralkodjék az idegen származású király?): „Virtutes in eo fuerant maximae et admirabiles splendoris, munificentiae, facilitatis exactissimae bello scientiae

⁶⁰ „...iam fatalis hora advenisset, inter complexus Mariae coniugis ac Annae sororis, Bavariae viduae, quae ei decumbenti amanter seduloque ministrabant, animam efflavit vitaeque pariter ac imperio finem imposuit excipiente imperii ac regnorum paternorum curam Rudolpho filio...” (XXV. 550.)

disciplinaeque et in pace pietatis ac iustitiae ita, ut vi bellica magnitudineque animi ac victoriarum cursu et numero non tantum eos, qui paulo ante eum in Polonia regnassent, sed etiam superioris saeculi reges summo gloriae fastigio supergressus esse videretur.” (XXVI. 569.)

Humanista alkotó számára⁶¹ a történetírás keretei az antikvitás óta adottak.⁶² Noha ezen, a XVI. századi magyarországi eseményeket döntően a török elleni harc megörökítése érdekében felelevenítő alkotás forrásának olyan feltárása, amelyet Kulcsár Péter Bonfini kapcsán elvégzett, még nem készült el, az mégis látható, hogy Istvánffy – Szapolyai János halálával bezárólag mindenképp – gondosan mérlegel: nem erősít meg egy gyanút, „ne ego innocui fortassis ea in parte viri manibus re incomperta oneri iniuriaeque sim...” (XX. 380.). Másutt: „nobis nihil in promptu est, quo res dubia aut confirmari, aut refelli queat” (XX. 392.). (Ha azért sugallni akar, akkor a következő mondatban egy tamen után ismét hoz érvet.) Elismeri a kiválóságot az ellenfélben⁶³ (a múlt – ami nála, aki 1538-ban született, körülbelül a század közepéig terjed⁶⁴ – eseményei kapcsán mindenképp), kárhoztatja az alkalmatlanságot a hozzá közelebb állókban is. A „data fides” a török irányában is köte-

⁶¹ Istvánffy természetesen akkor is az, ha a Pázmánnyal folytatott, a mű keletkezését is megvilágító ismert levélváltásában éppen paduai magisterét, Iohannes Sambucust marasztalja el és nincs kifogása Pázmánynak Thuróczyt, Bonfinit és Ransanust elítélő gyunyoros sorai ellen sem. (A levélváltás: FRANKL, 4–7.)

⁶² Hérodotosz összefoglalja „...történeti kutatásai eredményeit, hogy az emberek között megesett dolgok az idők folyamán feledésbe ne merüljenek, s ne vesszen el nyomtalanul azoknak a nagy és csodálatra méltó cselekedeteknek az emléke, amelyeket részben a hel-lének, részben a barbárok vittek véghez, sem az, hogy milyen okok készítették őket a háborúra egymás ellen. (HÉRODOTOSZ 5.) Hasonlót lehet olvasni Thukydidésnél is, amikor „a múltba lehető legmesszebbre visszanyúló kutatásaim közben hitelesnek talált tények”-ről ír (THUKÜDIDÉSZ, 7.)

⁶³ A törökét is, pl. a nagy szeretettel ábrázolt Szondi halála kapcsán: „virtus vel in hoste laudabilis et gloriosa habetur” (XVIII. 331.). A kerelőszentpáli ütközetről: „in qua Turcarum virtus egregia ante alios fuit” (XXV. 544.) Hatvan 1596. évi hírhedt elfoglalásakor a török parancsnok, a mindenféle erénnyel ékes Arszlán „...hortante matre, ut, quando ad extremam ostendendae virtutis et fortitudinis metam perventum esset, fortiter occumberet, armatus in forum, ubi confertim pugnabatur, provolat ibique pugnans interficitur.” (XXX. 691.)

⁶⁴ Az elbeszélést 1551 augusztusától folytató XVII. könyv kezdete ugyanis korszakhatárt jelez: „Quae tribus aut quatuor principibus Pannoniae regnantibus paulo remotiora ab hominum memoria gesta sunt et quam funesti bellorum exitus ob certamina potentium et avaritiam magistratum cladibus aliis post alias subsequutis evenere, e fide dignis literarum monumentis eruta superioribus libris exposita sunt, deinceps certiora quidem et clariora sequentur, utpote quibus aetas nostra proxima quorumque memoria recentior est...” (299.)

lez,⁶⁵ megszegése példátlan gazság.⁶⁶ Istvánffi időről időre jelét adja együttérzésének,⁶⁷ Telekessieknek a török felett aratott komoly győzelme elbeszélését például így fejezi be: „Sed pulchrum imprimis iucundumque erat spectaculum videre magnum captivorum Christianorum numerum domos suas repetentem... (XX. 391.)⁶⁸

Talán azért is, mert István gróf, de még János is, bár különbözőképp, de az előbb említett múltat képviselték számára, cselekedeteiket Istvánffi nem hamisítja meg. Ha kárhoztatja tetteiket, nem elfogulatlan, ám felidézésükkel inkább egy rendszer működését ábrázolja megelégedve azzal, hogy fogalmazásával és szerkesztésével ösztönözze olvasóját mondatai folytatására. Stílusa ennyiben is Tacituséra emlékeztet, különösen azoknál a szövegrészeknél, amelyeknél egyikük a hatalom működ(tet)ését mutatja, másikuk a megszerzése (illetve ennek megkísérlése) technikájából idéz fel.⁶⁹

⁶⁵ Noha „huic hominum generi ex fraude et mendaco composito nullam fidem dandam experientia doctus reor” (XVIII. 340.).

⁶⁶ Oldalakon át beszéli el azt az esetet, amikor meghiúsult párviadal után a magyarok egy része a törököket lekaszabolja, „facinus militum tanta indignitate et publicae faederis oblivione sive contemptu (quod nunquam antea contigerat) patratum” (XXVI. 588.). Pogrányi Benedek „ne tam insigne flagitium adversus datam fidem, quae etiam hostibus servanda esset, committeretur, prohibere” (XXVI. 587.) törekedett.

⁶⁷ Kifejezetten rokonszenves a védtelenek szenvedésének megkülönböztetés nélküli ábrázolása: német hadak foglalják el Székesfehérvárt: „Luctus ubique et pavor et euilantium faeminarum et puerorum clamor auditum tum truculentae et asperae militum trucidantium et rapientium voces.” (I. 10–11.), Nádasdy Ferencék megrohanják a török kézen levő Koppányt, „faeminarum et puerorum clamor suorum opem implorantium ac rapinas caedesque paventium atque eiulatus multus ubique esse” (XXVI. 566.)

⁶⁸ Másutt is, pl. „Sed gratum militibus nostris spectaculum ante alia attulere captivi Christiani ad CCC promiscui sexus hominum numerum vinculis eorum opera soluti et in libertatem vindicati...” (XXVII. 594.); „Sed iucundum prae aliis spectaculum fuit supra quatuor aut quinque millia captivorum Christiani nominis eo bello e Moldavia et Valachia in servitum rapta pristinae libertati et saluti vindicasse.” (XXIX. 676.)

⁶⁹ Néhány párhuzam a szembetűnő egyezéseken (például „albentia ossa” [XVII. 322.], ugyane kifejezés található Germanicus tisztelgésekor Varus legiójának emléke előtt: 61. lib. I. Annalium Kölcsy nyilván mindkettejüket olvasta „libidine proferendi imperii” [XXIV. 502.], Augustus kapcsán: „cupidine proferendi imperii” [3. I.], Tiberius Nerót a közmegejtélés spectatum bello [4. I.] tartja, István gróf „vir omnibus bellis spectatae fidei” [I. 2.] túlmenően: Gaiusnak és Luciusnak a közelebb juttatását a hatalomhoz Augustus „specie recusantis flagrantissime cupiverat” [3. I.], Tiberius „specie secessus” [4. I.] tartózkodott Rhodoson stb., Istvánffinál Werbőczy a hatvani gyűlésen „speciem recusantis et inviti praferret” [VIII. 114.], János vajda és hívei állandóan flagrantissimi török hatalomra. Tiberius Nero megejtéléséről: indicia saevitiae, quamquam premantur, erumpere (4. I.), János vajdáról: „consilia eius occultorum plena scelerum processu temporum ... in apertum prorupere” (IV. 60.). Tiberius Nero alakja II.

KÉZIRATOS FORRÁSOK

Nicolai Isthvanffii APPARATUS HISTORICUS. OSzK. Fol. Lat. 3606/1-3.

Nicolaus, ISTHVANFFIUS: Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV. OSzK Kt. Quart. Lat. 2316.

NYOMTATÁSBAN MEGJELENT FORRÁSOK

BEL

Iohannes Zermegh: Rerum gestarum inter Ferdinandum et Ioannem Hungariae reges commentarius. Ad editionem Amstelaedamensem recognitus. Observationes suas addidit Carolus Andreas BEL. in: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I-III. cura et studio J. G. Schwandtneri Vindobonae, 1746–1748. II. 302–415.

BONFINIS

BONFINIS, Antonius de: Rerum Ungaricarum Decades. Ediderunt I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. Lipsiae, B. G. Teubner, MCMXXXVI. (I–III.); K. M. Egyetemi Nyomda, Bp., MCMXLI. (IV.). (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum)

FRANKL

Pázmány Péter levelezése. I. kötet (1605–1625) Közzéteszi FRANKL [Fraknói] Vilmos, Eggenberger F. Akad. Könyvkiadása, Bp. 1873. (MHH – D XIX.)

HÉRODOTOSZ

HÉRODOTOSZ: *A görög–perzsa háború*, 5. ford. Muraközy Gyula, Európa, Bp. 1989.

ISTHVANFFI

Nicolai ISTHVANFFII Pannonii *Historiarum de rebus Ungaricis libri triginti quatuor*. Coloniae Agrippinae, MDCXXII

KÁROLYI 1882

Ulászló ábrázolásakor is fel-feltűnik: Lőrinc herceg és társai legyőzése után a király számot akar adni az országgyűlésnek tetteiről, ám két püspöke a hatalom érdekeire hivatkozva lebeszéli erről, amiként Sallustius Crispus Tiberiust és Liviát a Postumus Agrippa meggyilkolását végrehajtó centurio megidézéséről (6. I.), a clades Derenceniana híréért is kesereg Isthvánffi II. Ulászlója, mert úgy tudja, környezete „eius dicta et facta in diversum interpretari” (II. 30.), Tacitus Tiberiusról írt szavai: „verba, vultus in crimen detorquens recondebat” (7. I.).

KÁROLYI Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pörére vonatkozó okiratok. I. közl.* In: Történelmi Tár 1882, 672–696.

THUKÜDIDÉSZ

Thuküdidész: A peloponnészoszi háború. Fordította Muraközy Gyula. Európa K., Bp., 1985.

BIBLIOGRÁFIA

KULCSÁR 1973

KULCSÁR Péter: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése.* Akad. K., Bp. 1973. (Humanizmus és reformáció)

KULCSÁR 1977

KULCSÁR Péter: Utószó. In: *Humanista történetírók.* A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Kulcsár Péter munkája, Kulcsár Margit közreműködésével. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1977. (Magyar remekírók)

E szöveg a 2004-ben megjelenttel lényegében azonos, néhány stiláris változtatáson túl csak a *Historiaera* való hivatkozáson változtattam. A 2004. évi változatban ugyanis a nehezen hozzáférhető kézirat olykor nehezen követhető lapszámozását adtam meg, e mostaniban pedig a kissé könnyebben hozzáférhető 1622. évi kiadását.

Isthvánffi Miklós életéhez újabban lásd: Nagy Gábor: „*Tu ptariae, illa tuis vivet in historiis*” Előkészület egy új Isthvánffi Miklós életrajzhoz. *Századok* 2008: 5. 1209–1248. Isthvánffinak az ezen írás elején említett Bocskai-képéhez, s ahhoz, hogy miként ábrázolta a felkelést: Nagy Gábor: *Lux veritatum.* Bocskai, szabadság, harc. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis sec. phil. Tomus XIII.* – fasc. 2. Miskolc, 2008, 73–110. A *Historia*nak a 36. jegyzetben említett német-képéhez: Gábor Nagy: „*Barbarorum iuga, exterorum dominatio*” (Beiträge zur Modifizierung des ungarischen Feindbilds im 16. Jh.). In: *Imperiale Koegsistenz im östlichen Europa. Kontakte Verflechtungen und Konflikte im osmanisch-habsburgischen Grenzraum.* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, várható megjelenés: 2008 vége, 2009 eleje. A 47. jegyzetben említett kolligátum szerzőségéhez: Nagy Gábor: *A váci püspök esete a személynökkel és a nádori helytartóval* (Adalék a hosszú háború korának történetírásához). In: *Septuagesimo anno humanissime peracto.* Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára. *Publicationes Universitatis Miskolcensis sec. phil.*, tom. IX, fasc. 4., Miskolc, 2004, 151–170.

ISTVÁN AND JÁNOS SZAPOLYAI'S FIGURE IN ISTHVÁNYFY'S HISTORIAE

GÁBOR NAGY

Miklós Istvánffy, the palatinal governor of Hungary wrote his historical work on the period of Hungary from the reign of Vladislaus II. to Mathias II. in the age of the Thirty Years War. The catholic Istvánffy's work influenced many generation's ideas on history. So he formed considerably the conceptions on István Szapolyai and his son, János also. This paper tends to examine these conceptions. There is a quite negative judgement on István Szapolyai in the *Historiae*, because of the rumours in connection with his bribery and withdrawal from Wien, which was occupied by King Mathias earlier. However Istvánffy often mentioned his military merits, it couldn't change the fundamentally negative picture about István Szapolyai, which aggravated his ambiguous attitude in the rebellion incited by Lőrinc, Prince of Szerém. Later his son, János also got negative critics from Istvánffy, because of his simulation and thirst of power. It alleviates that later János Szapolyai held his ground in György Dózsa's revolt and gave evidence of his faithfulness to his country. Beside this, Istvánffy consider him proud and full of lust for power, and his popularity among people thought false believes. In spite of this at the end he didn't brought his so-called late arrival to the field of Mohács up against him and he considerates the agreement with Turks the only real solution to get back the country.